

מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה

דברי הכנס העשרים | עורך: אייל מירון | מכון מגלי"ם - עיר דוד וירושלים | אלול תשע"ט | 14

הכנס העשרים

מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל
לאור האפיגרפיה

מגלי"ם
עיר דוד-ירושלים הקדומה

מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה

דברי הכנס העשרים | עורך: אייל מירון

י"ב באלול תשע"ט | 12.9.19

תוכן העניינים

ברכות

9 אהרן הורביץ, ישראל חסון, שאול גולדשטיין

דבר העורך

13 אייל מירון

יוסף גרפינקל

17 דוד, שלמה ורחבעם: מבט מהשפלה על התפתחות ממלכת יהודה

מורן חג'בי ועליזה ואן-זיידן

41 "ושפין את האבנים" - היבטים טכניים במפעל הנחת יסודות הכותל המערבי

ארי לוי

61 דרום ערוץ הטירופויון בתקופה הרומית המאוחרת

רוני רייך

79 ה'גיחון' שמצפון-מערב לעיר ירושלים

רוני רייך

91 פגיעות-אדם, בעת החדשה בניקבת השילוח שבירושלים

Greetings

Ahron Horovitz, Yisrael Hasson, Shaul Goldstein 7*

Editor's Introduction

Eyal Meiron 13*

William G. Dever

A 10th C. BCE State in Judah: The Witness of Archaeology and the Bible 17*

ה'גיחון' שמצפון-מערב לעיר ירושלים

חוני רייך

מכון זינמן לארכיאולוגיה, אוניברסיטת חיפה

■ מבוא

במאה ה-19 רווח בין חוקרי הטופוגרפיה של ירושלים הרעיון לזהות את מעיין הגיחון במערכה של העיר. הוא נולד בטרם זוהתה עיר דוד המקראית בגבעה הדרומית-מזרחית של ירושלים, כלומר לפני חפירותיו וחקירותיו של צ'רלס וורן במקום בשנת 1867, ולפני גילוי כתובת השילוח בניקבת השילוח ב-1880. חוקרים שנאחזו במונח "מי גיחון עליון" (דברי הימים ב לב, ל) הסיקו מתוכו כי במקביל היה גם קיים "גיחון תחתון" שלא נזכר במקרא. יתר על כן, הם הסיקו מן הפסוק דנן כי בין שני הגיחונים היה קיים מוביל מים, וכן שכל המערכת הזאת נמצאת ממערב ל"עיר דוד". מאחר שמקום ירושלים המקראית זוהה בעת ההיא באזור המצודה ושער יפו, הרי שמצאו לנכון לחפש את גיחון עליון וגיחון תחתון בסביבה הקרובה. מאחר שהיה ידוע דבר קיומה של אמת מים שקישרה בין בריכת ממילא שממערב לעיר ובין בריכת 'חזקיהו' שלפנים מחומת העיר העתיקה ליד שער יפו, זיהו במקומות אלה, או בקרבתם את גיחון עליון ואת גיחון תחתון.

עם בואם של קונרד שיק, צ'רלס וילסון, צ'רלס וורן ואחרים לעיר הוחל בחיפוש ראיות ממשיות לביסוס פרטיה של הגיאוגרפיה ההיסטורית של העיר. אם חוקרים כמו טובלר, רובינסון ואחרים סקרו את העיר ברגליהם ובעיניהם, ותיארו את שראו, הרי שמעתה הוחל בחפירות בקרקע כדי לחפש ראיות מוחשיות חדשות לביסוס רעיון זה או אחר, והדברים ידועים. מפתיע הדבר שלמרות שבקרבת העיר היו שני מקורות מים קבועים, הלא הם עין אֶם אל-דרג' (שזוהה מאוחר יותר עם הגיחון) וברכת אל-חמרה, שבה זיהו את בריכת השילוח, איש לא ניסה לזהות בהם את גיחון עליון וגיחון תחתון. בעיקר מפתיעה העובדה שצ'רלס וורן לא עשה כך (וילסון וורן 1871: 237), למרות שהכיר היטב את מנהרת המים (ניקבת השילוח) המקשרת ביניהם.

■ החפירה של צ'רלס וילסון

בספר המסכם את פעולת המיפוי שערך (וילסון 1865), הקדיש צ'רלס וילסון מקום לחפירות אחדות שקיים בעיר ובסביבתה הקרובה. הוא ציין שחפירות אלה לא תוכננו על ידו מלכתחילה, ולכן גם לא פנה ל"שער העליון" (הסולטן התורכי) בבקשה לרישיון. ובכל זאת, מושל ירושלים העניק לו את הרשות לכך בתנאים המקובלים (נוכחותו של נציג השלטון בחפירה; הודעה מראש על מקומות החפירה; הסדרת ההסכמה וגובה הפיצוי עם בעלי הקרקע; כל אוצר שיימצא יימסר לשלטונות).

וילסון ערך חפירות בארבעה-עשר מקומות שונים בירושלים (1865: 70-77), ותאר אותן במשפטים ספורים. לענייננו נוגעת חפירה מס' 14 (שם: 77). הוא ציין כי המקום סמוך מימין לרחוב יפו, במקום שלפי המסורת המקומית היו מעיין או באר נסתרים. דומה שוילסון החל בפעולת החפירה במקום, אך הצורך לעזוב את ירושלים עם סיום פעולות המדידה הביאו להעביר את האחריות לחפירה לידי של האדון קונרד שיק, תושב ירושלים. למרבה הצער וילסון לא סימן את המקום במפתו המפורטת (קנ"מ 1:2500) של העיר וסביבותיה הקרובות, כפי שסימן את מקומם של אחדים משטחי החפירה שלו, וגם לא סימן את המקום במפה הכללית יותר (קנ"מ 1:10000). וילסון מציין כי שיק המשיך לדווח לו במכתבים על העבודה, אך דבר לא התגלה.

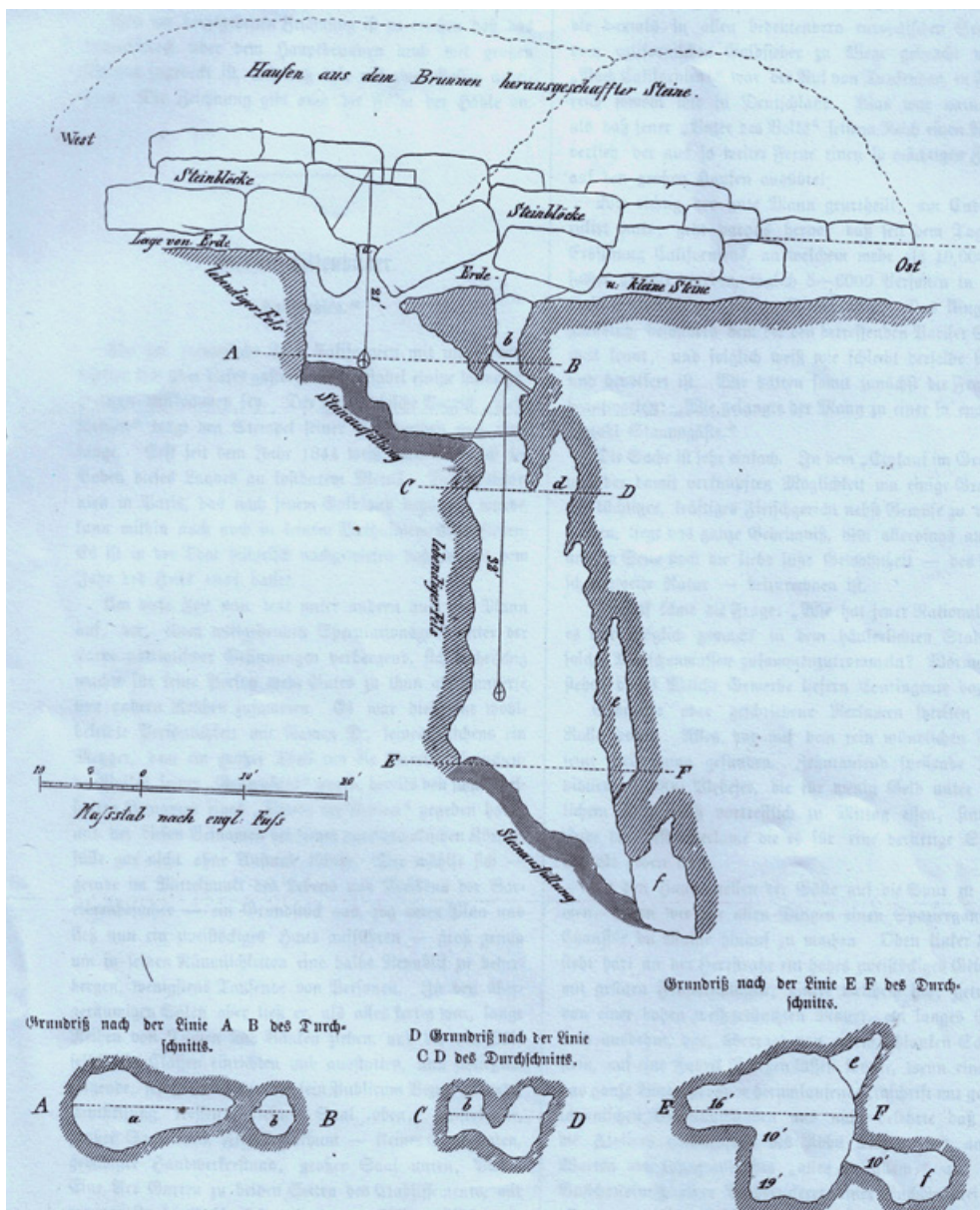
■ החפירה של קונרד שיק

המידע הבא אודות החפירה מגיע מדו"ח קצרצר שפרסם על כך קונרד שיק (1865). מאחר שהדו"ח התפרסם בכתב עת גרמני שאינו מצוי במקומותינו והוא קצר, אני מביא להלן את תרגומו במלואו:

מעיין הגיוחון בירושלים

במרחק של כ-10 דקות משער יפו, בחלקים העליונים של עמק הגיוחון או הינום, וסמוך מאוד לדרך יפו, מצוי מקום בו מונחים גושי סלע. החשיבו אותם כסלע-אם הבולט מתוך הקרקע, מצב המצוי מאוד סביבות ירושלים. מאחר שפעמים רבות קיבלתי כדבר-אמת שמי הגשמים לא נותרו לעמוד במקום, למרות שפני השטח שקועים מעט, אלא נעלמו מיד במלואם, צצו ועלו כל העת אצלי ספקות אם מצוי כאן סדק בסלע או דבר-מה דומה, ואני יכול לשער שלמטה חייב להיות חלל משמעותי. בבדיקה מדוקדקת התברר אחר-כך בביטחון כי מה שנחשב כסלע-אם הן רק אבנים גדולות שנזרקו לשם ביד אדם. אבנים אלה הן במידות ממוצעות של אורך 10 רגל, 5-6 רגל רוחב ובעובי של 5 רגל (כך שאדם אינו יכול לשאת אבן שכזאת). הן אינן מסותתות אלא גסות לחלוטין, והן נחצבו מתוך שכבת-סלע אחת. מאחר ש"גיוחון העליון" (דברי הימים ב לב, ל), שנסתם בידי המלך חזקיהו, כדי להטות אותם למטה מערבה לעיר דויד (ראו הפסוק לעיל), זוהה בידי חוקרי הטופוגרפיה המכובדים ביותר של ירושלים, כמו א' רובינסון, פ"ג שולץ, וט' טובלר, במערבה של העיר, בקרבת הברכה המכונה ממילא, כלומר בערך במקום המצוין על ידי, מצאתי את עצמי מחויב לחקירה נוספת. אחרי מאמצים אחדים חסרי-תועלת, עלה בידי לעניין בכך את המהנדס האנגלי קפטן וילסון. הלה שהיה עסוק בקיום חקירות שונות בתוך ומחוץ לירושלים, העביר לידי את ניהול ענייני החפירה בכך שהעמיד לידי בהתחלה סכום מתאים למטרה זו. אני הוריתי תחילה לשבור למעלה את האבנים הגדולות וליצור פתח כדי לזחול פנימה. משיכולנו לזחול פנימה, לא מצאנו, כפי ששיערתי, מערה גדולה ועמוקה מיד לאחר הפתח, אלא לא יותר מאשר אבנים שגודלם כגודל ראש אדם. לאחר שהרחבנו את הפתח, והוצאנו הרבה מן האבנים הנ"ל, מצאנו את הסלע הטבעי. בתוכו הבחנו בחלל אובאלי, בלתי חצוב, שקוטרו 7 רגל [2.1 מ], שהלך והעמיק ככל שהוציאו ממנו אבנים, ואשר נמשך בתת-הקרקע כדמות מנהרה לכיוון העיר. שבועות רבים נמשכה עבודת החפירה והריקון של החלל, עד שאזלו האמצעים שהוקצו לכך. כאשר עזב האדון קפטן וילסון הוא הרשה לי בטובו, כדי לא להתעמת עם קשיים מול השלטונות התורכיים, להמשיך את העבודה בשמו, שכן רק לו היה רישיון לכך, במידה שאוכל למצוא את האמצעים הכספיים לכך.

לשם כך קיימתי אפוא מגבית בירושלים, וכך ניתן בידי להמשיך בחפירה שבועות אחדים נוספים. צופה נאמן בעבודתנו היה קוואס (פקיד השלטון) של הפחה. של במידה שהיו מתגלים אוצרות, היה עליו לקבל אותם בעבור הסולטאן. מאחר שככל שירדנו, המערה הלכה והתרחבה, הלכה פעולת הריקון והואטה, והכסף שנאסף אזל. הוצאות

איור 1. ה'ג'חון' שמצפון-מערב לעיר ירושלים, בדיווח של קונרד שיק (1865).

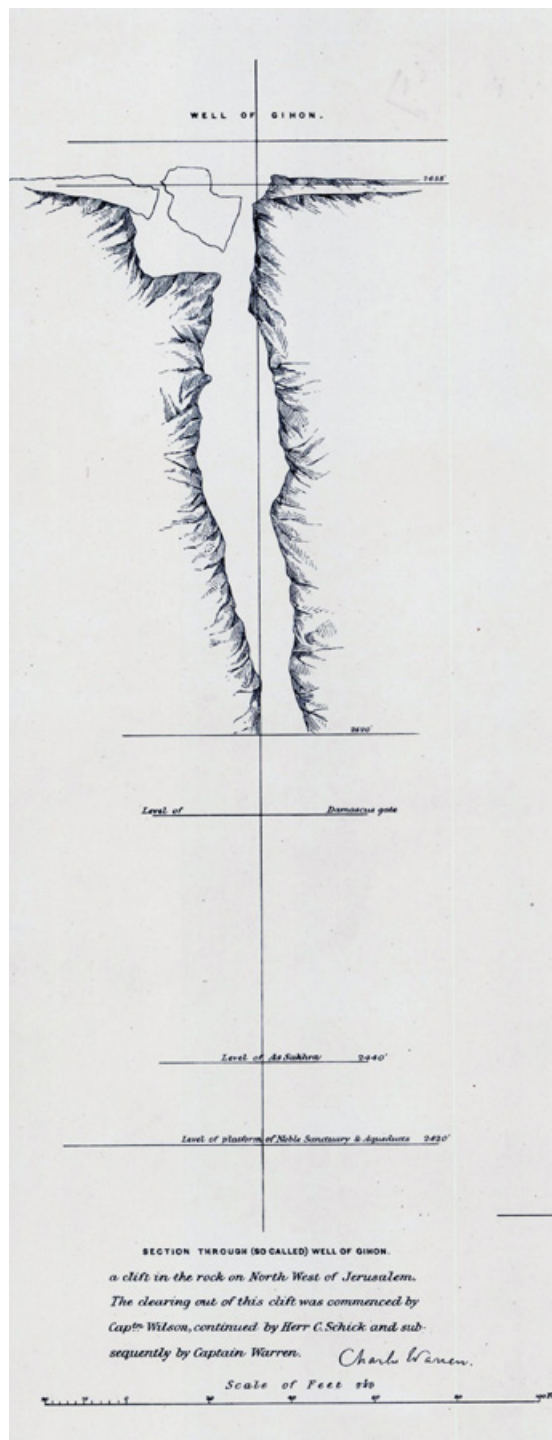
החפירה הגיעו עד עתה לכדי 222 פיאסטר, סכום, שכמעט שני שלישים ממנו, תרמו גרמנים מקומיים. האין זה חבל אם בגלל מחסור באמצעים תיעצר העבודה שכבר הוחל בה ושכבר הגיעה למרחק ניכר? שכן כבר עתה ניתן לומר בביטחון שלא מדובר כאן בסתם בור מים שנסתם או במחסן כלשהו, או באתר המשמש למחסה, שכוסה, או באתר קבורה מוסתר, אלא שכאן יכולה היתה להיות רק באר-מים, הדומה לעין רוגל, ביר איוב. הגענו לעומק של 70 רגל [כ- 21 מטר]. עין רוגל היא באר בעומק 122 רגל [כ- 37 מטר]. במקומות שונים נמצאו מים נוטפים, או כתלים מכוסים במשקע מן המים. בשום מקום לא נראו עקבות מעשי אדם, כמו סימני איזמל, אבל ניכר שאנשים לא זרקו סתם פנימה אבנים מלמעלה אלא שלמטה כל החורים והגומחות מולאו בהקפדה בידי אדם. כלפי מטה ניתן היה לראות טין או קרקע אדומה לחה בין האבנים, שחדרה ודאי באמצעות מי הגשמים במהלך מאות שנים. עפר שנזרק פנימה לא נמצא בשום מקום. רק חרסים מעטים, בלויים, התגלו. אני מוסיף ומציין שרבים מתושבי ירושלים יצאו כדי לעזור לפועלים שלנו, וכולם רצו לשמוע את הבשורה המשמחת "מצאנו מים" (בראשית כו, לב). בערך שמונים צעד מצפון למקום שלנו מצויה חורבה שמכונה בפי הערבים מחכמה, כלומר מקום הדין. מקום בית הדין אצל הישראלים בעת העתיקה היה פעמים רבות ליד בארות ושערים.

מן השרטוט המצורף ניתן לראות שפתח הבאר מעל הבאר העיקרית מכוסה גם באבנים גדולות, וכן שאנחנו עובדים עם שתי גלגילות. השרטוט מביא גם את צורת החלל.

■ החפירה של צ'רלס וורן

צ'רלס וורן פרסם את החלל העמוק שבסלע (cleft), שנחפר בחלקו בידי וילסון ולאחר מכן על ידי שיק, באטלס הלוחות שלו (וורן 1884, לוח 41, שמאל). בכיתוב לאיור החתך הוא ציין: "חתך דרך (מה שמכונה) באר הגיחון. חלל בסלע מצפון-מערב לירושלים. פעולת החפירה של החלל החלה בידי קפטן וילסון, נמשכה בידי האדון ק' שיק, ואחר-כך בידי קפטן וורן". וורן גם צייר מפלסים לראש החלל (גובה 2655 רגל, שהם 809.24 מ' מעל-פני הים) ולעומק שאליו הגיעה חפירתו (גובה 2520 רגל שהם 768.1 מ' מעל-פני הים). לפי נתונים אלה, וורן העמיק את חשיפת החלל לעומק של 41.14 מ', הרבה מעבר לעומק שהגיע אליו שיק (21 מ'). וורן מוסר כי העבודה במקום הציבה בעיות ולכן הפסיק לחפור כאן. לדעתו ראוי היה לנצל את התקציב טוב יותר במקום אחר. וורן גם מתייחס לחלל, אותו הוא מכנה Chasm in rock או cleft במכתב ל-PEF שפורסם בספר המשותף לו ולוילסון (וילסון וורן 1871: 264-265). למרבה ההפתעה אין הוא מציין בפרסומים אלה את מקומו של החלל הזה.

איור 2. ה'ג'יחון'
שמצפון-מערב לעיר
ירושלים, בדיווח של
צ'רלס וורן (1884):
לוח 41, צד שמאל)

■ הדיווח של א"ג' גרג 1899

עברו שנים אחדות. החיפוש אחר 'גיחון העליון' נמשך. הנה דיווח נוסף על תגלית מפי אדם אחר, בשם א"ג' גרג, שוודאי חזר לאותו מקום מבלי להכיר את פרסומיהם של קודמיו. למרות הפירוט הרב באיתור המקום אין לדעת אל נכון את האתר המדויק. גם כאן אני מביא את התיאור הקצר בשלמותו:

"מיד מאחורי בקתת העץ של רחוב יפו, בצד הפונה לעבר ירושלים באזור הפנייה לסט' ג'והן (עין כרם), במקום שבו גובים מכס מן הפלאחים עבור תוצרת חקלאית, מצוי עמוד טלגרף התומך בכבל ההולך ליפו. העמוד מצוי בכניסה למתחם שקוע קטן של אבנים, שרוחבו כ-12 רגל והוא מוקף בחלקו באבנים מוצקות. ממול למתחם מצויה חפירה קטנה בסלע שרוחבה כ-2.5x4 רגל, גובהה [עומקה? ר"ר] 3 רגל וקרקעיתה מכוסה טין ואבנים. הגבעה שממערב פורייה מאוד, מכוסה עצי זית ויש עליה הרבה אבני פסיפס, ודיירי בקתת העץ אומרים שהמתחם מחזיק מים. מדבר זה, שאני מחשיבו כמעין טבעי, אני יכול לעקוב בבירור אחרי חציבות בסלע, ממערב לדרך לירושלים, כאילו לשם התקנת אמת מים, עד לחלק הנמוך של הדרך היוצר את פרשת המים בין נחל קדרון ובין העמק של מנזר המצלבה. במקום זה, נמשך מסד נמוך לאורך חלקה המזרחי של הדרך, הנראה כמו בניין המסד שנועד להשלים את המפלס של פני הקרקע לאורך פסגת פרשת המים, ולאחר שבחנתי בדקדקנות את המפלס מן הצד השני של נחל קדרון, מתחת לבית הספר שנלר, ובבחיני את המקומות שבהם יש לחפש הלאה מעבר לבית החולים התורכי והסנטוריום, מצאתי במחצבת אבנים לבנות מאוד את העקבות הברורים של בליית מים, בערך 3 רגל מפני הסלע ובמפלס המתאים. הסלע המכוסה באשפת עפר ואבנים שהושלכה ביד אדם, ובמקום שהסלע החשוף מסתיים, מצוי מרווח של טין הממלא כמסתבר את המשך הסימנים הלאה, בגב הסלעי של הסנטוריום הסלע חצוב עד למפלס הנחוץ (פני הקרקע עולים לכיוון הסנטוריום) למרחק ניכר ובקו ישר, וכאשר מגיעים לגב הסנטוריום הישן התוואי יוצר מתאר מתעגל למערב (כשהוא עוקב אחר קו הגובה של פני השטח, שכאן משתפלים מעט לפני שהם עולים שוב ליד המסגד התורכי, והוא נמשך לכיוון וכמעט עד לחומה שבגב הבניין המרכזי של בית החולים האנגלי. בור מים עתיק מאוד נראה בחלקו, ממש ליד המקום שהעקבות מסתיימות. דבר זה, כך אני סבור, מצוי במרחק זריקת אבן מן המקום שבו נראות העקבות החיצוניות של התעלה שמן הפינה הצפונית-מערבית של העיר הנוכחית ושוב הסכמתי עם עצמי בעניין המפלס, שהיה שיפוע, מפרשת המים, לאורך כל רחוב יפו. לפני שאני מעז לבטא את הקביעה שזהו ה"גיחון העליון" שמחפשים אותו כבר זמן רב, ולמרות ש'מעין הגיחון' אינו מפורט בכתבי הקודש בין ה'עיינות שמחוץ לעיר שסתם חזקיהו', שהשקע והחפירה מאחורי בקתת העץ ברחוב יפו הוא המעין שסיפק את המים". (גרג 1899, עמ' 64).

איור 3. מקום משוער של "הגיחון שבמערב העיר" מסומן (X) במפת האורדננס (וילסון 1865, 1:10000 קטע), קרוב למקום בו מתחברים היום הרחובות יפו והנביאים.

כאמור לא ניתן לדעת אל נכון את המיקום המדויק של החפירה. נקודת אחיזה מסוימת ניתן למצוא בחתך שפרסם וורן. מפלס ראש החלל (2655 רגל שהם 809.24 מ' מעל פני הים) גבוה ביחס לכל סביבותיה המערביים הקרובים של העיר העתיקה של ירושלים, שהנקודה הגבוהה ביותר בהם היא ברחוב יפו סמוך לפינה הצפונית-מערבית של העיר העתיקה, בגובה 2585 רגל שהם 787.9 מ'. רחוב יפו עולה לאיטו, ולגובה של 2650 רגל (807.72 מ') הוא מגיע רק במרחק של כקילומטר וחצי משער יפו (ליד לשכת הבריאות המחוזית, רחוב יפו 86). מיקום זה מתאים להערכתו של שיק האומר כי המקום מצוי במרחק של 10 דקות (הליכה? רכיבה על סוס?) מן העיר העתיקה, והוא מתאים לתיאור של א"ג גרג, ליד הסנטוריום הסמוך לרחוב יפו (וילסון 1865, מפת ירושלים וסביבותיה בק"מ של 1:10000). מן הסתם נסתם ונחסם המקום בעת החדשה.

■ סיכום

החלל התת-קרקעי בסלע שבו מדובר שוב אינו ידוע. דומה שהוא מן הקמינים הקארסטיים מן הסוג המצוי באזור ההר (פרומקין 1984), שגם פיר וורן בעיר דוד נמנה עמם.

בראשית המאה העשרים, וככל הנראה עם פרסום ממצאי משלחת מ' פרקר והאב וינסאן, ירדה הסוגיה הזו, של איתור 'גיוחון עליון' מצפון-מערב לעיר, מסדר היום המחקרי. ממצאי חפירות פרקר ווינסאן הוכיחו באופן סופי שאת 'עיר דוד' הנזכרת במקרא יש לזהות בגבעה הדרומית-מזרחית של ירושלים. מכאן עברו הכול לזהות את עין אום א-דרג' עם הגיוחון המקראי.

הביצור הגדול שהתגלה מקיף את המעיין (מגדל המעיין) מעיד בעליל שהגישה אל הנביעה ממש הייתה קשה למדי, ואולי בלתי אפשרית לקהל גדול. מי המעיין, כידוע היום מן החפירות, הוטו דרומה על ידי תעלה II. תעלה זו ממשיכה דרומה כ-190 מ' ואז פונה חדות מזרחה לקדרון. כתב שורות אלה מניח שהתעלה הסתיימה בבריכה כלשי, שבה, בעיתות שלום, שאבו תושבי ירושלים את מימיהם בקלות. החפירה הנערכת באזור זה על ידי משלחת החפירות בהנהלת יובל גדות עדיין לא הגיעה למפלס המתאים לבדיקתה של השערה זו.

אם נחזור לסיפור המקראי של המלכת שלמה למלך הרי שאם אמנם היתה מסורת כלשהי להמליך מלך ליד מקור מים אזי הלכו אפוא משתתפי הטקס למקום שבו נראים המים יוצאים לבריכה המשווערת, ושסביבו ניתן להקהיל ציבור גדול, וקיימו זאת שם.²

2 למרות הפיתוי למצוא זיהויים גיאוגרפיים לשמות מקומות מקראיים יש להדגיש את העובדה שאין בזיקה לשם גחון תוספת המלה 'עין', כציון למעיין נובע, כמו בזיקה ל'עין שמש' (יהושע טו, ז), 'עין רוגל' (שמואל ב יז, ז), 'עין התנין' (נחמיה ב, יג).

הטיעון המקובל הוא שאם אדוניו בן חגית ובן דוד המליך את עצמו ליד עין רוגל (מלכים א, ט), הרי שביחס לשלמה נקטו בוודאי נוהג דומה, והמליכוהו ליד מקור מים. כל שנאמר על המלכתו של שלמה היה כי ירדו אל הגיוחון (מלכים א, א, לג) ושמשחו אותו למלך שם (מלכים א, א, מה), אבל מים אינם נזכרים בסיפור הזה. במקום אחר (רייך 2008) הצעתי ששמו של המעיין הנובע במזרחה של גבעת עיר דוד היה "עין שמש" (יהושע טו, ז; יח, ז). גחון עשוי אפוא להיות שמו של חלק ממערכות המים שנבנו או נחצבו במקום, אך לא שמו של המעיין עצמו.

■ ביבליוגרפיה

גרס 1899

A.J. Gregg, The Upper Water course of Gihon, *PEF Qst*, p. 64.

וורן 1884

C. Warren, *Plans, Elevations, Sections. Shewing the Results of the Excavations at Jerusalem, 1867-1870*, executed for the Committee of the Palestine Exploration Fund, London.

וילסון 1865

C. Wilson, *Ordnance Survey of Jerusalem*, London.

וילסון וורן 1871

C. Wilson and C. Warren, *The Recovery of Jerusalem*, London.

מריל 1903

S., Merrill, Notes from Jerusalem. *PEFQSt* 36:153-159.

פרומקין 1984

ע' פרומקין, קמינים קרסטיים בישראל, חיבור לתואר מוסמך האוניברסיטה העברית, ירושלים.

רייך 2008

ר' רייך, "לזיהויה של עין שמש (יהושע טו 7; יח 17)", בתוך: ד' עמית וג' שטיבל (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים ובסביבותיה, קובץ מחקרים, 2 (2008), עמ' 48-54.

שיק 1865

C. Schick, Die Gihonquelle zu Jerusalem, *Das Ausland* 38, 1865, pp. 908-910.

